

ЗОВНІШНІЙ ДЕКОР МОНУМЕНТАЛЬНИХ СПОРУД СТАРОДАВЬОГО КІЄВА

ЮРІЙ АССЕВ,
ІРМА ТОЦЬКА

Що являли собою в первісному вигляді стародавні споруди Києва? Як і багато інших пам'яток Древньої Русі, на відміну від візантійських церков та романських соборів вони дійшли до нас в одязі наступних часів. Під час монголотатарської навали та подальшого трьохсотрічного панування польсько-литовських феодалів більшість давньоруських будівель або зникли, або були перетворені на руїни. Ті, що залишилися, зазнали значних перебудов у XVII—XVIII століттях, зокрема в період національно-визвольної війни українського народу. При цьому деякі споруди по кілька разів змінювали своє обличчя, одягнені то в ренесансне вбрання (XVII ст.), то в шати бароко (XVIII ст.). До того ж тоді їх було густо оштукатурено, побілено, а подекуди яскраво оздоблено ліпними прикрасами.

Отже, перед дослідниками архітектури стародавнього Києва постає проблема не тільки вивчення під пізнішими нашаруваннями первісних форм споруд, особливостей будівельної техніки, але й дослідження їх зовнішнього декору.

Такі віддатні вітчизняні вчені, як П. Покришкін, І. Моргілевський та інші, що заклали основи сучасної методології вивчення давньоруських споруд, проводили архітектурно-археологічні дослідження, приділяли велику увагу навіть найменшим залишкам давнього тинку або фарби на фасадах. Багато нових даних було одержано при проведенні широких реставраційних робіт. Останнім часом у науці спеціально розробляється питання про зовнішні розписи в давньоруській архітектурі¹.

Переважна більшість дослідників були переконані в тому, що кладка найдавніших руських храмів мала ретельну обробку (затирання, підрізка швів тощо) і не була розрахована на тинкування. Відкрита кладка часто поєднувалася з фресковим розписом, зокрема в нішах та у віконних прорізах.

Але останнім часом у науковій літературі з'явилися нові точки зору щодо зовнішнього художнього декору давніх монументальних споруд. Так, нещодавно П. Мокеєв опублікував реконструкції київського Софійського собору, згідно з якою споруду було відкрито від низу до купола суцільним шаром живопису². Г. Логвин відстоє думку, що фасади всіх древніх храмів з самого початку були потиньковані. Він звинувачує попередніх дослідників у тому, що вони нібито помилково відносили рештки знайденої де-не-де на фасадах штукатурки до пізніших часів³.

Треба одразу рішуче відкинути звинувачення Г. Логвина про Покришкіна і, особливо, І. Моргілевського в тому, що вони не розібралися в розчинах тинку. І. Моргілевським були проведені аналізи розчинів XVII—XVIII столітті, які

мають зовсім іншу технологічну структуру, і відрізняють їх від стародавнього тинку не становило труднощів. Коли ж дослідникам траплялись поверхні стін з тинком (або з затиранням), що за консистенцією розчину безумовно відноситься до давньоруських часів, його завжди дбайливо зберігали. Проте, як побачимо нижче, цей тинок у більшості випадків був або результатом пізніших ремонтів, або належав до систем декору інших стилістичних напрямів (споруди Чернігова, Білгорода та ін.). Начебто протилежні концепції П. Мокеєва і Г. Логвина сходяться в одному: вони заперечують те, що в X та XI століттях давньоруська архітектура, при всіх рисах самобутності в декорі поверхонь, базувалася на архітектоніці, яка відповідала системі мурування «corpus mixtum». Ми вважаємо необхідним знов звернутися до з'ясування питання про зовнішній декор

ліеної в товщі стіни (меандри, «віяла», сонячні знаки, «городки» та ін.). Своєрідні «килими» з орнаментами з цегли ми бачимо на стінах пам'ятників Х—XIII століття на Балканах, в Аттиці, на Афоні та ін. Особливого розвитку орнаменти з цегли набули в болгарській архітектурі (наприклад, пам'ятники Несембрі). Звичайно, нікого тинку поверх цих орнаментів не було. Стіни споруд стоять у первісному вигляді і в наші дні. В принципі тут ж саму систему мурування бачимо в спорудах Києва X—початку XII століття, тобто часів, коли на Русі в будівництві «corpus mixtum» був загальноприйнятим, — у Десятинній церкві, Софійському соборі, соборах Печерського, Видубецького, Михайлівського монастирів, церкві Спаса на Берестові. В кладці цих пам'ятників бачимо численні орнаменти з цегли — меандри, хрести тощо. Яскравим прикладом

на спорудах Х—XI століття на фасадах великих неотинькованих ділянок кладки поєднувалися з архітектурними площинами, прикрашеними фресковим розписом. Серед блоків кладки Десятинної церкви було знайдено фрагмент півколони фасаду та фрагмент лицьової поверхні західної закомари з залишками поліхромного фрескового орнаменту⁴. Найбільше відомостей про зовнішній декор дали дослідження київського Софійського собору. Тут також мурування стін та арок системою «corpus mixtum» декоративно виявлялось на фасадах розграфленням широких рядів «під квадри» (це добре видно в зондахах) та дбайливо підрізкою розчину. Г. Логвин вважає цей прийом конструктивним⁵, але проти цього переважно свідчить той факт, що по муруванню лицьових поверхонь арок (по уступах та по виступаючих рядах цегли) зроблено було фарбування червоним кольором. Це підкреслює архітектоніку мурування і, безперечно, спростовує думку про можливість тут первісного тинкування. Залишки такого фарбування добре видно на західному фасаді в зондах та в інших місцях. Про те, що центральний барабан теж не був потинькований, свідчить меандровий пас та численні декоративні окраси з цегли. Для посилення живописного ефекту півциркульні нішки над меандровим фризом було отиньковано білоніжним розчином, що контрастувало з темно-рожевим тлом цегляного мурування барабана. Цей прийом ми побачимо пізніше в архітектурі кінця XII—початку XIII століття — у П'ятницькій церкві в Чернігові, а також в архітектурі України (Луцький замок) та Білорусії (замок у Мірі) XIV—XVI століття.

Важливим доказом відсутності тинку на первісному фасаді Софійського собору є напис, що зберігся на кладці західного фасаду. Дослідник софійських графіті С. Висоцький датує його кінцем XI—XII століттям⁶.

Ше під час дослідження І. Моргілевського на фасадах Софійського собору було відкрито залишки фрескового розпису, зокрема, на восьмигранних стовпах галерей. Фреска, що збереглася в тимпані ніші на західному фасаді («розквітлій хрест»), свідчить, що цей розпис був органічно пов'язаний з архітектурними формами. До речі, факт наявності зовнішнього тинкування Г. Логвин виводить з того, що фресковий тинок на стовпах галерей виходить на зовнішню поверхню. Але це свідчить лише про те, що ці стовпи зовні були прикрашено фрескою, як і деякі інші площини фасаду (можливо, декоративні ніші в апсидах та ін.). Отже, вивчення Софійського собору спростовує і думку П. Мокеєва про суцільні розписи фасадів, і думку Г. Логвина про їх первісне тинкування.

Починаючи з 30-х років XII століття на Русі в архітектурі виникає новий стилістичний напрям, що найбільше відповідає феодальним часам. Усюди замість «corpus mixtum» будівничі застосовують нові засоби мурування, використовуючи нові будівельні матеріали, зокрема в Придніпров'ї, де немає каменю, — цеглу (т. зв. «corpus iisodus»), або рівношарове мурування. Композиції споруд втрачають живописність, архітектурні форми фасадів набувають графічного характеру. Їх зовні прикрашає лише романська аркатура, декоративні ніші та перспективні портали, розписані фрескою. Стіни споруд покриваються тонким шаром вапняного тинку з домішкою цем'янки, який розграфлюють «під квадри», що імітує мурування з каменем, близьке за характером до романської будівельної техніки або блокам'яного мурування володимиро-суздальських та галицьких будов. Такий тинок виявлено дослідниками на стінах

чернігівських споруд (Борисоглібського та Єлецького соборів, Іллінської церкви).

У спорудах Києва, які належать до цього стилістичного напряму, розграфленого тинку на фасадах не виявлено, хоча є підстави вважати, що отинькованими були деякі площини фасадів Кирилівської церкви. На рисунку А. Вестерферльда, де зображені церкви XII століття (можливо, церкву на Щекавиці) півколона на фасаді здається отинькованою та розграфленою на блоки⁷. На тому ж малюнку є виключно важливі деталі: у ніші на фасаді добре видно зображення святого.

На пляштірі південного фасаду Василівської церкви (1183 р.) знаходилися орнаменти з цегли, утоплені в товщу стіни, — це свідчить про відсутність тинку на стінах цієї споруди.

Портали будівель другого стилістичного напряму прикрашалися фресковим розписом — залишки його збереглися на південному порталі Кирилівської церкви в Києві, в канівській церкві (1144 р.) та ін.

Третій стилістичний напрям виникає на Русі в кінці XII століття. У мистецтві та архітектурі посилюються народні риси, зоді звертаються до динамічних висотних композицій, удосконалюються конструкції, і з ними — техніка цегляного мурування. Всі більшого значення надається декору екстер'єру, архітектура знову набуває живописного характеру. Як спомін про славні часи Володимира та Ярослава, на фасадах споруд знову з'являються меандрові пояси, важкі півколони змінюються стрімкими профільованими тягами, розповсюджуються орнаменти з цегли — сітчасті, «городки», поребрики тощо.

В цей час тинок знову зникає з фасадів споруд. У найвидатнішій споруді тих часів — соборі в Білгороді під Києвом (1197 р.) — фасади прикрашають полів'яною керамікою. Знову збільшується кількість фрескових розписів на фасадах. Залишки орнаменту було виявлено на барабані бокового купола Білгородського собору, на стіні Успенського собору Києво-Печерської лаври, (після перебудови його у 30-і роки XIII ст.), на залишках стін церкви Василя на Новому дворі (1197 р.).

Чудовим прикладом декору фасадів у спорудах тих часів є П'ятницька церква в Чернігові, де багатий різноманітний орнамент з цегли поєднується з фресковим розписом, тинкуванням декоративних ніш тощо.

На всіх етапах розвитку архітектури Древньої Русі, і зокрема стародавнього Києва, системи зовнішнього декору відігравали важливу роль у художньому образі споруд. При цьому в них можемо помітити багато таких рис, які визначають особливості художнього бачення same давньоруських митців.

¹ Тоцька І. Ф. Наружні росписи Софії Київської. — В кн.: Софія Київська. Матеріали для історії архітектури та мистецтва України. — К., 1973, с. 50—55; Орловська М. А. О традиціях наружних росписів дрівецьких храмів XI — рубежа XV — XVI вв. — В кн.: Средневековое искусство. Русь. Грузія. М., 1978, с. 106—117.

² Мокеєв П. Я. Многоглаві храми дрівецької Русі. Архітектурне наслідство. 1978, № 26, с. 41—53.

³ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софійского собора в Києві. — В кн.: Пам'ятники культури. Нові відкриття. М., 1977, с. 169—186.

⁴ Каргер М. К. Древній Київ. В 2-х т. — Л., 1961, т. 2, с. 49.

⁵ Каргер М. К. с. 398.

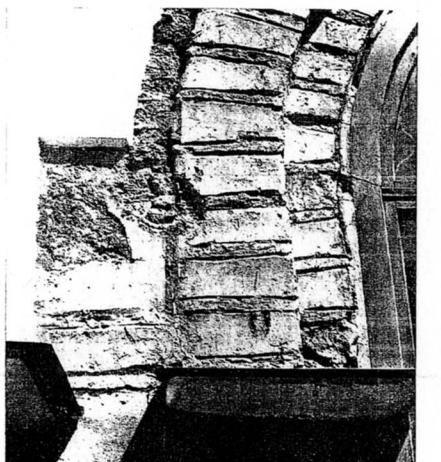
⁶ Смирнов Я. И. Рисунки Києва 1651 года по копиям их конца XVIII в.—М., 1908, табл. 7, рис. 2.

⁷ Каргер М. К. с. 50, 52, рис. 15.

⁸ Логвин Г. Н. с. 180.

⁹ Відомості, надані С. Висоцьким.

¹⁰ Смирнов Я. И., табл. 7, рис. 1.

Розпис червоним фарбю по швах мурування на фасаді західної галереї київського Софійського собору. XI ст.

Розпис тимпану фасадної ніші західної галереї київського Софійського собору. XI ст.

у давньоруській архітектурі, зокрема в пам'ятниках Києва.

Зауважимо, що характер декору споруд змінювався в залежності від етапів розвитку давньоруської архітектури. Можна досить чітко визначити три системи архітектоніки та декору стін, які відповідають стилістичним рисам певних етапів розвитку давньоруського мистецтва та архітектури.

На першому етапі розвитку (Х—XI ст.) домінував живописний принцип композиції, що поєднується з архітектурними формами. До речі, факт наявності зовнішнього тинкування Г. Логвина виводить з того, що фресковий тинок на стовпах галерей виходить на зовнішню поверхню. Але це свідчить лише про те, що ці стовпи зовні були прикрашено фрескою, як і деякі інші площини фасаду (можливо, декоративні ніші в апсидах та ін.).

Отже, вивчення Софійського собору спростовує і думку П. Мокеєва про суцільні розписи фасадів, і думку Г. Логвина про їх первісне тинкування.